

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Імені В. Н. КАРАЗІНА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЯХ

Кваліфікаційна робота
студентки 2 курсу
другого (магістерського) рівня
вищої освіти
спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізація 035.01 «українська
мова і література»
Гречко Анни Вячеславівни

Науковий керівник:
Філон Микола Іванович,
кандидат філологічних наук

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЙ	6
1.1. Маргіналії як культурно-історичний феномен	6
1.2 Мова староукраїнських пам'яток	10
РОЗДІЛ 2 ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЙ	13
2.1 Назви осіб	13
2.2 Назви книг як складник лексикону маргіналій	19
2.3 Лексика на позначення часу й простору	24
2.4 Особливості лексичного позначення мотивів дарування	27
РОЗДІЛ 3 ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК СКЛАДНИК МОВИ МАРГІНАЛІЙ.....	30
ВИСНОВКИ.....	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	37

ВСТУП

Маргіналії мають важливе значення для вивчення історії українською мови, оскільки є культурною пам'яткою, що безпосередньо пов'язана з повсякденним життям тогочасної людини і містить важливі свідчення про суспільні та політичні події з тогочасного життя.

Маргіналії — це помітки від руки у вигляді записів, умовних знаків на чистих берегах книг і рукописів. За змістом їх поділяють на дарчі, вкладні, власницькі, читацькі тому подібне. Термін “маргіналії” здебільшого поширився на записи, зроблені на полях пам'яток, після видання друкованих книг чи завершених рукописів. Науковці відзначають унікальність маргінальних записів як джерела до вивчення історії культури, книгознавства та книговидавничої справи. Так, Я. Ісаєвич, який зробив великий внесок в розвиток досліджень з історії української книги та бібліографії стародруків, зауважував на беззаперечну цінність інформації і на те, що матеріали в маргіналіях дають змогу пізнати культурний рівень тогочасних читачів та їх інтереси [14].

І. Ціборовська-Римарович, аналізуючи маргіналії як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів, наголосила на тому, що дослідження маргіналій надають безцінний фактографічний матеріал для історико-книгознавчих досліджень в галузі комплектування бібліотек та дозволяють проводити бібліографічну реконструкцію фондів монастирських книгозбірень.[48]. І. Качур вивчає маргінальні записи як джерело дослідження історії читачтва Західної України XVIII — XIX століть. Дослідниця вказувала на те, що маргіналії є унікальним джерелом, що має беззаперечне свідчення факту сприйняття тексту читачем та його реакції на прочитане [17]. Н. Заболотна використовувала маргіналії як додаткове джерело до вивчення історії Почаївської друкарні й історії друкарень XVIII ст. Маргінальні записи можуть включати інформацію про купівлю книжок в друкарні, ціни на них та навіть інформацію про

осіб, чия діяльність була пов'язана з друкарнею. Така інформація найчастіше міститься у вкладних записах. [12].

Теоретично-узагальнювальний характер має стаття українських істориків І. Войцехівської та М. Дмитрієнко, що присвячена вивченню маргіналістики в довіднику “Спеціальні історичні дисципліни” та є спробою відобразити сучасний рівень розвитку цього предмету у науці.[6] Цікавою роботою є праця Віри Фрис. Тексти маргіналій дослідниця називає “голосами знизу”, бо в них уміщена особиста інформація, що дозволяє наблизитися до світосприйняття тогочасної людини [45].

Попри пильну увагу науковців до українських маргіналій, заголовна тема потребує подальших досліджень. Маргарита Шамрай припускає, що причина неналежного ставлення до вивчення покрайніх записів полягає в тому, що для повного аналізу і підбиття підсумків необхідна зібрана база у вигляді блоку прочитаних записів [49]. Так, 2005 року дослідниця опрацювала й опублікувала *«Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»*.

Кваліфікаційну роботу виконано на кафедрі української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відповідно до плану її тематичного дослідження «Аналіз системи рівнів української мови XVII — XXI ст.»

Актуальність обраної теми полягає в тому, що її предметом стала лексика, що дає змогу вивчити цікавий фрагмент староукраїнської мовної картини світу.

Мета роботи полягає в тому, щоб з'ясувати семантичні особливості лексики і фразеології в маргіналіях стародруку кириличного шрифту XV — XVII ст. з фонду національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Мета дослідження обумовила його **завдання**:

- 1 Опрацювати наукову літературу, присвячену розглядові історії вивчення маргіналій та мовних особливостей староукраїнської мови означеного періоду.
- 2 Проаналізувати лексику в маргіналіях кириличного стародруку.

3 Розподілити лексику на лексико-семантичні групи.

4 Виявити та схарактеризувати фразеологічні вислови в аналізованих маргіналіях

Об'єктом дослідження — лексика та фразеологія в маргіналіях кириличного стародруку XV — XVII століть.

Предмет дослідження — семантичні особливості лексики маргіналіях стародруку кириличного шрифту XV – XVII ст.

Для нашої роботи основним **методом дослідження** є описовий метод, який полягає у виділенні лексем, членування їх на певні тематичні групи та класифікацію виокремлених одиниць. Також для з'ясування лексико-семантичної організації використовуємо метод компонентного аналізу.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків та списку використаної літератури, що налічує 50 позицій. Містить такі розділи: “Теоретичні передумови дослідження мови”, “Лексика українських маргіналій” та “Фразеологія як складник мови маргіналій”. Загальний обсяг роботи — 41 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЙ

1.1. Маргіналії як культурно-історичний феномен

Здавна в наших предків існувала традиція залишати записи на чистих берегах сторінок рукописів та друківаних книг. Згодом такі записи отримали назву маргіналії, які слугують для дослідників з різних напрямків важливою історичною та культурною пам'яткою. Проте донедавна у спеціальній літературі не існувало єдиного поняття щодо визначення маргіналій, так, застосовувалися такі терміни, як *“записи”*, *“приписки”*, *“написи”*, *“позначки”*, *“примітки”*, *“провенції”*, *“проба пера”* [6].

Маргіналії, або ж покрайні записи — це різного роду коментарі, позначки та глоси, залишені читачами, переписувачами, продавцями чи користувачами книг на вільних від основного тексту ділянках аркушів рукописів та стародруків. [45]

Термін *“маргіналії”* походить від латинського слова *“margo”*, що означає край, кордон, границя. У *“Словнику іншомовних слів”* за редакцією В. Лук'янюка одним із визначень терміну маргіналії є *“заголовки, вміщені на полях книги (‘боковики’, ‘ліхтарики’)”*. С. Кудрявцев наголошує на тому, що маргіналії за своїм походженням є вторинні від основного змісту і розташовані поза його рядками. Маргіналії нерідко сучасні основному тексту, створюються або тиражуються разом з ним, тобто становлять з текстом єдине ціле. Насамперед це стосується видань, які традиційно мають маргіналії та такі вторинні тексти, зазвичай, добре організовані і співвіднесені з основним текстом.[21]

Маргіналії використовують для досліджень в різних галузях науки, а саме історії, книгознавства, хронології, палеографії, нумізматики, історичної географії та інші. Порівняно нещодавно утворилася така спеціальна історична дисципліна як маргіналістика, що займається вивченням і виявленням авторських, вкладних,

читацьких, власницьких, дарчих та інших записів, які з'явилися на чистих незаповнених берегах сторінок після завершення авторської роботи над текстом, або виданням книги. [6]

Одним із перших на маргіналії як на предмет дослідження звернув увагу А. Петрушевич. Науковець виписав та проаналізував значну кількість маргіналій з писемних пам'яток та стародруків. А. Петрушевич зосередився на аналізі записів історичного характеру і перший запропонував прикладну схему систематизації маргіналій.[33] На важливості покрайних записів наголошував І. Франко у статті “Кінцеві записки в староруських рукописах” [43]

Вагомий вклад для дослідження маргіналій зробив І. Панькевич. На початку ХХ ст. дослідник зібрав значну кількість маргіналій та систематизував їх за тематикою та територією написання. І. Панькевич підкреслював, що завдяки маргінальним записам можна дізнатися давні оригінальні назви сіл, інформацію про рівень освіченості тогочасної людини та організацію різноманітних братств при церквах, відомості про побутово-правові відносини, про класову приналежність і подібне [31].

Маргінальні записи за різновидом поділялися на дарчі, власницькі, вкладні записи. Вони виконували суто юридичну функцію. Такі записи обґрунтовували право власності на книгу, тому до таких маргіналій люди ставились відповідально і оформлювали запис в діловому стилі, дотримуючись всіх законів і правил.

Дарчий запис оформлювався у вигляді акта передачі книги у власність. Вкладні записи вміщували елемент власницької приналежності і одночасно дарчий акт. Майже всі вкладні маргінальні записи збудовані за певною схемою. Традиційними частинами вкладних записів є іменування учасників купівлі-продажу, назва книжки, зазначення місця, часу, ціни торгу і часто на чиї кошти її придбано. Також іноді в дарчих записах повідомляється, до якої церкви має належати книга і відпущення яких гріхів розраховує отримати жертводавець та, як правило, запис завершує застереження прокляттям можливого крадієві книжки. Така інформація слугує для з'ясування шляхів міграції писемних пам'яток. Крім того записи допомагають встановити основний контингент читачів книги та їх

соціальний склад, оскільки містять велику кількість персональних даних. Такого роду маргіналії можуть бути корисними для генеалогічних досліджень.

Близькими до власницьких записів є записи у яких повідомляють про авторство рукопису чи особу писаря, який займався його виготовленням. Подібність авторських і власницьких типів обґрунтовується тим, що автор чи переписував рукопису разом з тим був і його першим автором. Наприклад, в маргіналіях, зібраних М. Шамрай з стародруків кириличного шрифту 15 — 17 століття трапляється запис церковного діяча Іоникія Галаятовського у книзі “Ключ розуміння”: *“Я **подлий автор** сси Книги, висоце в божь Превелебному ютиу Іннокентію Гизелови Архимандритъ Печерскому, даровалем книгу сію для неюгмѣнной ку мнѣ ласки и любви его”* (90)¹.

Історичні маргіналії (за О. Апанович - меморіальні) — це оповіді про політичні ситуації, суспільні події, взаємовідносини між країнами, оцінки вчинків сановних осіб, комплекс господарських питань, записи особистого життя представників різних верств населення. Усі ці записи стосуються особистого індивідуального світосприйняття тих чи інших подій і явищ. Такі записи є суто суб’єктивними, оскільки автори записів не розраховували на публічність [2].

➤ маргіналії, пов’язані з матеріалом рукопису чи книги, вказують на особливий інтерес читача. У таких записах автор записів висловлює свою думку на викладений матеріал;

➤ маргіналії, що стосуються особистого життя автора, дають змогу отримати інформацію про духовний стан людей, факти з їх повсякденного життя.

Найпізнішу групу маргінальних записів становить примітки науково-біографічного типу. Такі маргінеси залишали вчені-історики, бібліотекарі, власники колекцій рукописів та стародруків. Наведені записи мають цінність для історіографії, оскільки містять примітки вчених. Крім того, такі записи дають можливість простежити процес роботи по підготовці рукопису до видання.

¹ Тут і далі у круглих дужках подаємо номер маргіналії за виданням: Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2005. 334 с.

В. Фрис досліджуючи покрайні записи, називала їх “голосами знизу”, оскільки через такі нотатки можна зрозуміти хід думки чи спосіб мислення та уявлення староукраїнської людини, питання, які її хвилювали та ментальні установки, що панували в тогочасному середовищі. Крім того науковиця вивчала покрайні записи астрономічного характеру та виділяє одним із аспектів цього дослідження проблему уявлення і знання про бачення тодіжніх людей та їхні спроби з’ясувати зв’язок між аномальним та астрономічними явищами. Підсумовуючи, дослідниця зауважує, що у маргіналії автори записують свої враження від побаченого, уявлення і заботи, але не астрономічні знання.

З лінгвістичного погляду, М. Вербовий аналізує походження псевдослов’янізмів українських маргінальних записів, зібраних І. Панькевичем. Дослідник підкреслює, що майже всі маргіналії стосувались купівлі книги або передання її до церкви. Такі записи оформлювались за певною схемою, бо купівля книги за значну ціну — річ не повсякденна, тому повинна була оформлюватися небуденною, нерозмовною мовою. Практика вимагала високого стилю, проте вживання з цією метою в покрайніх записах церковнослов’янської мови зумовило б нерозуміння простими людьми текстів записів, тому писати треба було українською народнорозмовною мовою. Усі аналізовані тексти маргінальних записів М. Вербовий поділяє на дві групи:

- покрайні записи, автори яких мали змогу читати церковнослов’янські тексти. У таких текстах псевдослов’янізми використовувалися навмисно для приховання розмовності тексту;
- маргіналії, виконані людьми, які лише слухали з голосу церковнослов’янські тексти.

Проаналізувавши всі покрайні записи, М. Вербовий зазначає, що тексти маргіналій зроблені живою українською мовою, розмовність якої намагалися приховати вживанням слов’янізованих слів та форм.

Мовні особливості староукраїнських маргіналій досліджувала Л. Павленко на матеріалі волинських стародруків. У своїй праці науковиця наголошує на тому, що мова давніх волинських маргіналій є староукраїнською із різним

співвідношенням усталених книжних і народнорозмовних елементів. Фонетичні особливості аналізованих записів відзначаються як збереженням традиційних звукових форм, так і проникненням живомовних ознак.

1.2 Мова староукраїнських пам'яток

У XIV—XV століттях поряд із церковнослов'янською існував тип літературної мови, яка обслуговувала ділове письменство і мала назву руська (*роська, росска*) мова. [24]. Лексична система староукраїнської в основному була представлена тільки у пам'ятках ділового жанру, у мові юридичних актів та канцелярських документах. М. Худаш підкреслює, що ділові пам'ятки є цінними для дослідження історії української лексики, бо крім наявності в текстах канцелярських штампів та сталих зворотів, у них досить яскраво відбита жива народна мова та мовні процеси, які передували формуванню української національної мови.: В. Русанівський, І. Матвіяс, М. Жовтобрюх. Ф. Медведєв, В. Німчук, М. Пещак, І. Огієнко, Л. Булаховський досліджували мовні особливості ділових пам'яток XIV—XV століть.

І. Огієнко зауважував “Значення т. зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної” [28].

В. Христенко зазначає, що аналіз український ділових пам'яток переконує, що руській мові означеного періоду властиві всі специфічні ознаки саме літературної мови. Ця мова постає вже унормованою, хоч не всі її норми були послідовними, проте в ній розповсюджувалися мовні штампи, характерні для ділового стилю тогочасної літератури.[46]

Одним із засобів поповнення лексичного складу української літературної мови в XVI—XVIII ст. була постійна взаємодія церковнослов'янських і книжних українських елементів, з одного боку, і народнорозмовних, з другого. Вплив народнорозмовної мови помітно збільшився з середини XVI століття. Народнорозмовна лексика поєднувала в собі й територіальні діалектні вияви, що

проникли до літературної мови. Отож, у XVI — XVIII століттях у словниковому складі української мови відбулися певні зміни, пов'язані з появою нових слів і семантичних перетворень наявних лексем слів. Окрім цього, лексична система означеного періоду збагачувалась завдяки активному запозиченню з інших сусідніх слов'янських мов, насамперед польської та російської. Польська мова також була посередником при запозиченні європеїзмів (зокрема з німецької мови) [15].

У. Штанденко проаналізувала функціонування лексичних та фразеологічних одиниць у староукраїнських ділових текстах (на матеріалі “Актів (протоколів) Полтавського міського уряду кінця XVII — поч. XVIII ст.”) та підсумувала, що мова українських канцелярій поєднувала в собі дві мовні стихії, розвиток яких тісно переплітається через використання канцеляризмів та живих народнорозмовних елементів. У представленій пам'ятці в однаковій мірі функціонувала і офіційна мова й повсякденна живомовна лексика. [50]

Л. Павленко досліджуючи локальні маркери в українських пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII—XVIII століття, наголошує на тому, що українські ділові пам'ятки окресленого періоду містять живе мовлення представників різних територіальних говірок, соціальних верст і груп та демонструють взаємодію книжної і народної стихії в мові. [29]

Староукраїнська мова характеризується жанрово-стилістичною зумовленістю уживаних у текстах фонетичних, лексичних, граматичних одиниць. У пам'ятках староукраїнської мови починають активно взаємодіяти книжна мова та народнорозмовна. Особливо важливою для аналізу є лексика староукраїнської мови, що є цікавим складником тогочасної мовної картини світу, адже відображає реалії, цінності, способи осягання дійсності нашими предками.

Висновки

Маргінальні записи є першорядним історичним матеріалом, так званим літописом минулих подій. Покрайні записи найчастіше створювались для

покладання книг в храм за відпущення гріхів, тобто найбільшу групу становлять дарчі, вкладні та власницькі записи. Маргіналії є джерелом історичної, біографічної, топографічної та іншої інформації. Дарчі та власницькі маргіналії належать до офіційно-ділового стилю, проте в таких записах лексика поєнує в собі і усталені книжні елементи, і живе народне мовлення.

РОЗДІЛ 2

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЙ

2.1 Назви осіб

Важливим аспектом дослідження маргіналій є з'ясування ім'я вкладників, їхніх професій, титулів, соціальних станів, а також як вони себе окреслювали. Крім того, назви осіб займають найбільшу лексико-семантичну групу в українських маргіналіях, оскільки це пов'язано з тематикою записів. Більшість маргінації є вкладним записом, який містить обов'язковий елемент вказівка на особу, яка передає чи продає книгу та особу, яка купує цю книгу. Для того, щоб максимально охопити всі назви осіб і чітко визначити семантичні підгрупи застосовуємо класифікацію О. Кровицької.[20] За семантикою назви осіб ділимо на такі лексико-семантичні групи:

1) Назви осіб за соціальним і майновим станом, суспільно-політичним становищем. Оскільки більшість стародруків у яких робилися записи на берегах були церковними, то й велику групу займають особи, що пов'язані з релігією та церковним життям. Отже, до цієї підгрупи належать такі лексеми:

Архидиякон — це старший диякон, який служить при митрополиті. [37]

“отдана архидіякону Антонію” (51), “Луки Григорієвича архидіакона (62), Архъхидиякону Веніямину...дано” (107).

Архієпископ, що є середнім званням між єпископом і митрополитом. *“архиєпископа Мирликийския” (6, стр 20).*

Архімадрит — у православній церкві найвищий сан і титул ченця, ігумена чоловічого монастиря. *“Всечестный Архимандритъ Лаври Іларіонъ Нєгребєцкій” (2, стр 18), “съ книгъ старца Ієроніма Ушинского Архимадріта” (227).*

Диякон — помічник священника у відправі церковної служби.[36] *“при дияконе Іоанє” (126), “діяконъ Яковъ Павловъ” (256), “книга Григорія диякона” (317), “у отца Никона діякона” (342).* Зустрічаються і різноманітні титули, а саме протодиякон, піддиякон, ієродиякон. *“вверху діакона Козму Никифорѡва” (320),*

“Тита ієродіякона” (378), “ѡтѣць Гавріилъ ієродяконъ” (207), “Іередияконъ Иона” (132), “ієродіаконъ грѣшный Досифей Гамалієвъ” (314), “муромскаго подіякона Афанасіа” (204).

Ієрєй — це офіційне найменування пресвітера в Православ’ї та Східній Католицькій Церкві. *“при священнику ієрєю Фєвдору” (113), “иєрей Пестолатий” (132), “я иєрєй Трофим” (121), “ієрєй Кирилъ оу св[я]щ[е]нного ієрєя Іякова” (260), “священоиєрей Петро” (339).*

Ієромонах — монах, або чернець у сані пресвітера. *“Азі священно ієромонах Левнтій Зульґнскій” (248), “помянѣте мене грѣшнаго ієромонаха Гервасіа” (342), “Мнѣ ж ієромонаху Марку даровал” (359), “ієромонахом Гєдєономъ” (367).*

Ієросхимонах — схимонах, що має сан священника. *“Всєчєстны й Ієросхимонах Симєонъ” (18), “Прєчєстный Ієросхимонахъ Стєфанъ Типографъ Печєрскій” (475).*

Піп — служитель релігійного культу, який має це звання й здійснює богослужіння. *“Петро Ивановъ, попъ иллѣский” (339), “у воскресєнского попа Давида” (342), “подписывал Ильинскої поп Никита” (247), “при попѣ Мартини Никитина” (253), “при попѣ Петрѣ” (432).*

Пономар — це служитель православної церкви, який допомагає при богослужінні. *“Подписывалъ пономаръ Никита Єгоровъ” (380), “пономар Андрушка Пєровъ” (394), “подписал сие панамар Василий Кєсариди” (432).*

Пресвітер — у православній і католицькій церквах — священник. У первісній християнській церкві назви *пресвітер* і *єпископ* уживатися як синоніми для означення старших служителів церкви.[10] *“Прєсвитера Бисцкого ѡправовалъ Пркопій Рожєнскій интрелигаторъ при Храмѣ Покрова Пр[е]с[вя]той Б[огороди]ци” (10), “я иєрєй Трофим Гараин Григорорієвич прєзвитєр Свято-Преображєнскій” (145), “я рабъ Божий ієрєй Іоаким прєзвїтєр Шуманскій” (281).*

Старшим над пресвітерами є протопресвітер — сан священника у християнстві: *“протопрєзвитєра Грубєвъшовського” (284).*

Протоієрей — титул, що дається особі білого духовенства, як нагорода в православній церкві. “*протоієрея Афанасия*” (256), “*кафедрального протоієрея Феодора Войтковскаго*” (413).

Священник — служитель культу православної церкви, за саном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан. “*Я Ерофей Ионауковичъ священникъ Николский Локацкий церкви*” (9), “*Мене многогрѣшного Иоанна с Василкувскаго священника Бутятицкого*” (9), “*Священника на имя Лука*” (10, стр 21), “*а куплена сие Евангелие у вотца Ивана Кишанског освященника динкового*” (127).

Схимник — чернець, що прийняв схиму. “*схимника Матфея*” (291), “*Сию книгучестный Димитрий схимник Печерский*” (269), “*а поминал родителей моих инока схимника Логина*” (125).

Монах — це релігійний саїтник, пустельник. Синонім до чернця. “*при монахах Никонъ купно стриженникъ...и при прочіихъ многогрѣшным монахъ*” (315).

До другої підгрупи назв відносимо назви осіб, що пов'язані із соціальною структурою тогочасного суспільства, майном та власністю, службі у господаря. До таких назв належать: **боярин** “представник середнього стану” “*приложил боярин князь Иван Иванович Шуйской*” (126), “*боярина Ивана Никитича Романова*” (131), **вотчинник** “власник вотчини” “*вотчинник Михайло Сотанєвис*” (435), **дворянин** “особа, що належить до дворянства” “*Панъ Александрѣви Готовицкому дворянинови*” (277), **дідич** “титул спадкового власника” “*Стѣфан Чернавъский дѣдич боярски*” (157), **крест'янин** “селянин” “*Сия книга крест'янина Дмитрія*” (205), “*и при крест'янинѣ его Превосходительства Андрея Семєновича*” (397), **підстароста** “заступник і намісник старости” “*и пана подстаростѣго Тробчицкого*” (451), **поміщик** “землевласник” “*помѣщика из дворянъ Михайла*” (480), “*по смерти курского помещика Никана*” (480), **староста** “керівник місцевого міського чисільського управління” “*при старостѣх церьковныхъ Афонасе Ивановѣ*” (244), **стольник**

“посадова особа, що займалась обслуговуванням пана” “*стольникъ Афанасій Івановичъ*” (240).

Третя підгрупа пов’язана з назвами осіб, що займаються військовою справою. До її складу входять назви осіб з військовими званнями, чинами, назви представників різних родів військ та особи, що виконували певну військову роботу: **квартирмейстер** “звання в армії і на флоті” “*Квартирмейстер Іванъ Воробєвъ*” (231), **козак** “представник війська Запоріжського” “*Я рабъ божий Филипъ Яковович Козак войска єго Королевское милочти Запорозкого*” (115), **отаман** “ватажок козацького війська” “*Васїлія Калини атамана*” (170), “и при *Атаману Городовому Тєрєшкуїєв*” (338), **полковник** “звання або чин в армії” “*полковника і брєгодира Григаря Івановича Аннєкова*” (492), **поручик** “звання у царській армії” “*На Гвардіи Порутчик Николая Петровича*” (397), “обновиць *порутчикъ Евдокимъ Михайловъ*” (115), **сержант** “звання в армії” “*отъставного сєржанта Фєдора Сѣмєнова*”, сотник “особа офіцерського чину в козацьких військах” “*Я рабъ божий Тимофѣй Сєнєвич на тот час будучи сотъником бабинскимъ*” (371), **ротмістр** “військове звання старшого офіцера у кінноті” “*Я Иовнъ Лукашъ Моргулецъ Ромистръ єго Кролевской Милости*” (177), “*благородній Александръ Давид рохмістръ*” (468), **хорунжий** “особа, що зберігала і носила прапор”. “и стрийского *хорунжого коруного Скиянича*” (19).

Оскільки маргінальні записи могла робити тільки освічена людина, яка вміла читати та писати, то велику лексико-семантичну групу становлять назви осіб, що працюють у невиробничій сфері, а саме це особи, які пов’язані з наукою та освітою, культурою, музичним мистецтвом та малярством. У наведених маргіналіях зустрічаємо такі лексеми: **даскал** “учитель, наставник” “у *Илии Клємєнка даскала Журанского*” (459), **законник** “знавець законів” “*Дамаскинъ законникъ монастира катєдралнаго*” (422), **ізограф** “іконописець, живописець” “*Івны Изографа из града Москвы*” (102), **іконописець** “живописець, який спеціалізується на створенні ікон” “*Варламу Димитрієвич иконописцу Пєчєрскому*” (201) “надала раба божия *інокина Харитина*” (160), **інтролігатор** “оправник книг, палітурник” “я *Іоанъ Волковъ інтльгѣтор Лвовский*” (383),

канцелярист “писар, службовець канцелярії” “Сия книга Уложенья Курского маги страта **канцеляриста** Іванова” (480), “том числѣ вышней **канцеляриста** Івана Протопопова” (397), **переплетчик** “людина, що опраляє книги в палітурки” “дано Стефану **переплетчику**” (332), **писар** “людина, що займалась переписуванням паперів” “**писара** Лвовского Пана Дидичного” (461), “**писар** Іван Гуков” (492), **установник** “особа, яка керувала порядком читання і співу у церкві” “*вѣща Нѣцифора установѣка*”, сурмач “музикант, щограє на сурмі” “при Тимошу **сурмачу**” (385).

У маргіналіях назви осіб, що працюють у виробничій сфері зустрічаємо небагато, це зумовлено тим, що кожна особа могла собі дозволити купити книгу. До цієї лексико-семантичної групи відносимо такі іменники: **ветошник** “торговець ветошью” “*Онтина Дмитреж ветошник*” (234), **економ** “завідуючий поміщицьким господарством” “на тот час **економа** Свято Софійского Києвского” (111), **крамар** “торгівець” “**крамару** Хвастовскому” (338), **кузнець** “коваль” “*козєнному кузнецу Осью Моисѣву*” (266), **купець** “торгівець” “*купеческаго человека*” (266), **маляр** “той, хто займається малярством” “*Исаєви малярєви*” (71) , “*Павєл маляр*” (147), **мельник** “власник млина або той, хто працює в млині” “*Иванѣ Семєновѣча Василіи Бѣланѣ мелникѣ*” (181) “*раба божия Марія Мельничиха*” (174), **перевозчик** “той, хто займався перевезенням товару або людей” “я рабъ Божий Сава Богданєнко **перевозник** максимовский”, **рудник** “особа, яка працювала в шахті” “Пан Казѣмир Котвица **Рудникѣ**” (173), **садовник** “особа, яка працювала в саду у господаря” , “**Садовник** государєвѣ Григорєй Семєновѣ” (424), **скарбник** “той, хто був відповідний за матеріальні цінності” “Пана Ірія **скарбнѣка** Волинского” (171), **тесляр** “робітник, що займається обробкою деревини” “*Тєсля родичѣ бузѣкий мешѣкаючи на передѣмѣстѣ*” (151).

Окрему групу становлять назви осіб за територіальною ознакою ,оскільки для тогочасної людини було важливо ідентифікувати себе за місцем де вона проживала, переважно це були міста, проте трапляються і села, та в текстах вербалізується за допомогою відповідних лексем: “**мѣщанин** смолдировскій”

(299), “Якову Чарнавському **мѣщанїнуу райцы кїевскому**” (114), “**втменил рабъ божїй Февдо Мѣдинскїй вбивател Ярошевскїй**” (109), “дали ради бога вышнего **борчане** мужи Бороцкїи на мїє Юхим” (117), “купляна у Василихи Бабошихи **жителки ичнинскїя**” (121), “купленое за суму небожчикову Кузмину Мартиненк **обиватель бувъ шиймѣлеховскїй**” (127), “купилъ Руснакъ **вбивательъ вѣси Сокиріанъ**” (132), “**мїщанин Кїевскїй**” (193), “купилъ рабъ божїй Василїй **обиватель вѣси Портьча**” (189). Отже, найчастіше трапляються такі загальні назви на позначення місця проживання: **житель** “мешканець”, **мїщанин** “місцевий житель”, **обиватель** “постійний мешканець певного населеного пункта”.

Сімейно-родова ідентифікація в контексті досліджуваних текстів набуває важливого значення. Українці ще з давніх часів поважали родину, шлюб, оскільки це святе діло і твориться з Божої волі і з Дару та Духа святого, тому даруватель намагався згадати всіх членів своєї родини як співдарувальників. Переважно дарувальниками були особи чоловічої статі, тому його ім'я йде першим, а далі згадується дружина, діти та батьки.

“втменил рабъ божїй Февдор Мѣдинскїй, из **подружїєм** своим Агафією, и **чады** своими Иваном, Любкою и Марїєю, и Давидом” (109), “рабъ божїй Іванъ изъ **жоною** своєю влєною изъ **дочкою** Гапкою і Марїєю” (110), “раба Божїя Лаврина Богушевича пана Іваницького и **малжонки** єго Матрены Сєменовны Іваницькоє” (112), “обновилъ порутчикъ Евдокимъ Михайловъ **сынъ и жена** єго Екатерина Иванова **дочь** Красавскїє с **чадом** своимъ дочєю Александрєю и **зятємъ** порутчикомъ Антонїємъ Ігнатїєвским Сєредняцким” (115), “Сє аз рабъ божїи Григорїй из **братом** моим Андрїємъ Михайловичи. Сь **супружнїцєи** моєю Парасковїєю и со **прочїими богоданнїми чады**” (119), “я рабъ божїй Лавринъ Нагуренко и Савкув **зят** из **жоною** своєю Марїєю” (130), “я рабъ Божїй Тарасїй того Лаврена **внукъ**” (130), “**сродниковъ** моихъ Димитрія, Анастасїю, Іванна мл[аденца]” (160), “**зятєви** своєми” (181), “я рабъ божїй Никифоръ, Макарієвичъ изъ **маткою** своєю Єкатериною, и изъ **жоною** Єленою, изъ **дѣтками** моими Анною, Агафією, Пєлагїєю” (170).

Важливим елементом у самоідентифікації тогочасної людини є те, як вона

характеризує себе у зіставленні з Богом. Поширеним релігійним елементом було засвідчення вкладників і дарувальників стародруків прикладковою сполукою *раб божий*: “*Раб божий Григорий Тихоневич*” (9), “*Раб божий родич Нестерувскій*” (19), “*київлянинъ рабъ божій Василій*” (35), “*Раба Божія ієреомонаха Іларіона Жикалѣнскаго*” (39), “*Куплена рабомъ божіимъ Феодоромъ Гребелкою*” (111).

Типовий вислів “раб божий” означає покірність та послух Богові, оскільки він очищує людей від гріхів. З текстів ми бачимо, що Бог постає Творцем людини, є правдивим та вічним джерелом. В деяких записах прикладкова сполука доповнюється атрибутивною характеристикою, яка увиразнює субординацію людини в стосунках с Богом: “*мя грѣшного и недостоинаго Ивана*” (110), “*купил я грѣшній Гервасій*” (342), “*богобоячий рабъ божіи Василій*” (467), “*Азъ многгрѣшной рабъ божій Даніиель*” (190), “*многгрѣшный раб Стефан*” (109).

Отже, обов’язковим елементом дарчих та вкладних маргінальних записів є само ідентифікація людини, автори вказують на свій соціальний стан, професії, титули та загалом на свою ідентичність, що в текстах набуває релігійного, родового та соціального вимірів. Найбільшою лексико-семантичною групою є вказівка на соціальний стан, перш за все це особи, що пов’язані з церковною діяльністю, селяни та міщани, зрідка козаки.

2.2 Назви книг як складник лексикону маргіналій

Маргінальні записи найчастіше робилися на книгах церковно-релігійного вжитку: релігійних книгах. Книги, у яких робилися маргінальні записи і які стали об’єктом покладання у церков або продажу поділяємо на дві групи:

- книги церковно-релігійного вжитку;
- книги світського характеру.

До першої групи належать богослужбові, літургійні стародруки, молитовники та акафісти. У маргіналіях трапляються такі найменування кириличних стародруків як: *Апокаліпсис*, *Апостол*, *Євангеліє*, *Біблія*, *Мінея*, *Октоїх тощо*.

Анфологіон (Антологіон, Трефологій, Цветослов, Цвітна мінея, Святкова мінея) дослівно з грецької мови перекладається як збирання квітів — це церковно-богослужбова книга у Православних та Греко-католицьких церквах. В Україні перше видання здійснене у 1619 році у Києво-Печерській друкарні та містило 1048 сторінок.[37] Збірники сприяли формуванню української літературної мови. Маргінальні записи засвідчують різні назви цього збірника: “*Рекомую Анфологїонъ*” (8), “*Сію книгу рекомую Трифолой*” (10), “*Записую сію книгу трєфолой до церкви*” (11), “*Отменилемъ сію книгу глаголемую Трифологїонъ*” (21), “*Сія книга зовємая Трєфологион*” (14), “*Сію книгу Анфологїонъ*” (13), “*Куплена сія книга глаголемая Трєфолои*” (15), “*Книгу рекомую Трафолой*” (22), “*Сію книгу рекомую Трифолой*” (24).

Апокаліпсис — це остання книга з Нового Заповіту, у якій провіщується кінець світу, друге пришествя Христа та тисячолітнє Царство Боже після Страшного Суду. За жанром належить до пророчої літератури. Апокаліпсис написано приблизно у 90 роки 1 століття Іоанном Богословом. “*Апокалипсис толкований*” (4), “*Книга зовємая Апокалипсис*” (5).

Апостол — це богослужбова книга у якій вибірково міститься фрагменти з Біблії. Ця книга нерідко зустрічається у наведених маргінальних записах: “*Сію книгу Ап[о]ст[о]ль...*” (28), “*Сію книгу г[лаго]лемую Ап[о]ст[о]ль въ чест и въ хвалу Господа Бога...*” (34), “*Апостол. Или Дѣянїя и посланїя с[вя]тыхъ Ап[о]ст[о]ль...*” (36), “*Сія книга называємая Апостоль пожертвованна...*” (37), “*Сію книгу глаголемую Ап[о]ст[о]ль...*” (41), “*Святых и живоначалъныхъ Троицы... Дѣянѣя, Святых Апостоль...*” (45), “*Сія книга глаголемая Апостоль...*” (46), “*Сія книга Ап[о]ст[о]ль тєтръ...*” (30).

До Біблії завжди ставилися із особливою пошаною, тому вона була одним із найбажаніших дарів: “*Сію книгу Библію*” (66), “*Сіа книга глаголемая Библія*” (69), “*Библѣя остроская напечета*” (70), “*Книгу рекомую Библею сирѣчь книгъ Ветхаго и Новаго завѣта*” (71), “*Сія книга глаголемая библѣя*” (67а), “*Сію книгу глаголемую Библия*” (72), “*Книгусію Библею глаголемую...*” (73).

Євангеліє з грецької мови перекладається як “блага вість”. Це ранньохристиянський твір, у якому розповідається про земне життя, боговтілення, смерть і воскресіння Ісуса Христа та розкриває зміст його вчення. [36] Найчастіше у маргінальних записах згадується Євангеліє тетр, яке призначається для келійного читання: “Сію книгу глаголемую Євангеліє Тетро” (109), “сию книгу рекомие євангєліє купив єи раб божий” (109), “Сію книгу на имя рекомую Тетров[а]н[г]еліє” (110), “Сію книгу рекомое Євангеліє напрєстолное до храму” (117), “Сію книгу зовомую Євангліє напрєстолное тетровое” (119), “Сія книга глаголемая Священное Євангеліє” (124), “Сію книгу рекомую Ев[ан]г[ел]іє тетръ пр[е]столное” (132), “Сію Книгу глаголемую Тетро Євангеліє” (160). Цікавим є запис у якому відображається шанобливе ставлення до книг: “Сіє Євангеліє древнѣйши изданія внесѣтъ въ Каталогъ Библіотеки Лаврской и хранить тщательно какъ книгу рѣдкую” (154). Трапляється і найменування Учительні Євангеліє — збірка проповідей на весь рік за темами євангельських притч: “Сію книгу Є[ван]г[ел]іє Учитєльное” (134), “Сія книга глаголемая Євангеліє учитєльное друку пєчерскаго” (136). Зустрічаємо і Євангеліє константинопольського патріарха Філофея, яке в Україні було відоме як “**Учительне Євангеліє**” **Каліста**, оскільки українські видання приписують авторство Калісту Ксанфопулу: “Книга глаголемая Каллистъ” (121), “сіє євангєліє на имя Каллистъ” (122), “сию книгу рекомую Євангеліє С.Калиста” (135).

Мінея — церковна книга з текстами церковних відправ на кожний день місяця [37]. У маргінальних записах часто функціонують назви Міней, призначених для читання певного місяця: “Книга глаголемая Сєнтябрь м[еся]ць” (243), “Сію книгу глаголемая Минєя м[е]с[я]ць дєкабрь пєчат московская благовєстѣ ц[е]рковная домовая” (244), “Продад сию книгу м[е]с[я]ць Гєнвар” (245), “сию книгу г[лаго]лемую Минѣю м[е]с[я]ць Фєврал” (246), “Книга Миния мєсяць ноемврій” (247), “Сія книга глаголемая Минѣя” (249), “Сія книга глаголемая Празднѣя куплєнная” (257), “купилєсмо сію книгу рекомую на имя Мѣнию” (260), “дана сия кнга Минѣя М[і]с[я]ць октоврїи” (263), “Сія книга

глаголемая Миня общая” (266), *“Надал сию книгу глаголемую Минєю вбщую зъ празъничною”* (267).

Богослужбовою є книга **Октоїх** — містить церковні пісні для восьми голосів у православному служінні. Містить в собі чинопослідування вечірні, повечір'я, утрени та літургії для шести буденних днів тижня.[36] Варто звернути увагу, що для назви цієї книги в маргіналіях використовується лексема як запозичена з грецької мови, так і питома, що вказує на богослужбові функції видання: *“даю сию книгу глаголемую Октоїкон”* (274), *“Надаєм сию книгу рекомую Окхтаи”* (275), *“...купляна ся книга Охтаи..”* (276), *“Сия книга рекомая ѡктаихъ”* (279), *“Сия книга глаголемая ѡктай”* (280), *“Сию книгу рекомую ѡктоихъ”* (281), *“Сія книга глаголемая ѡкътоихъ”* (282), *“Сия книга рекома ѡкътаик купълена”* (284), *“Сию книгу рекомую Шестодникъ”* (287), *“книгу названую шестодникъ”* (288), *“Сія книга Октоихъ или ѡсмогласникъ”* (289), *“Сія книга названная ѡктаѣхъ”* (294), *“Сию книгу октоих”* (296), *“Сія книга ѡктоихъ сирѣчь ѡсмогласникъ”* (303), *“Сію книгу рекомую ѡфтаи”* (304).

Служебник — богослужебна книга для священнослужителів православної церкви, яка містить докладний опис, що мають робити священнослужителі при проведенні ними щоденних церковних служб. *“сия книга глаголемая Служебникъ Кирилова м[о]н(а)ст[и]ра”* (379), *“Сія книга глаголемая Служебникъ Єгорєвской”* (380), *“Сия глаголимая кн[и]га Служебникъ новопечатной”* (381), *“книгу рекомую Служебникъ записует”* (382).

До книг церковно-релігійного вжитку, що зустрічається в маргіналіях, належать також збірка проповідей “Меч духовний” одного з найвідоміших українських діячів XVII століття, єпископа Лазаря Барановича: *“Сію книгу Мечъ духовний превелѣбным в Богу”* (50), *“Сія книга Мечъ духовный отдана”* (51), *“Сію книгу глаголемую Мечъдуховний”* (52), *“Книга Мечъ Духовный еже есть гл[а]с б[о]жій”* (55).

Маргарита Шамрай визначає, що в деяких маргіналіях записи належать самому Лазарю Барановичу, де автор подає свої вірші, молитви, наводить прислів'я, спостереження над дійсністю та коментує події.[49] Один із

22

примірників Лазар Баранович особисто поклав до церкви Святої Софії: *“Книга Меч Духовный еже есть гл[а]с б[о]жій надалъ до Церкви Соборной С[вя]юй Софии Яснѣ в Б[о]гу Превелебный его М[и]л[остъ] отецъ Лазар Баранович. еп[и]ск[о]пъ Черниговский Новгородский и всего съвера, року ,[1666] М[і]с[я]на октовріа дня [10], подписался.”* (55).

Об'єктом дарування та продавання стала книга **Димитрія Ростовського “Житіє святих”** або **Четы Мінеї**, в якому автор використав руські, латинські, грецькі та польські джерела: *“Сію книгу житія святих”* (470), *“даю сію книгу тримѣсячную Житія С[вя]тых”* (471), *“Сію книгу глаголемую Житія С[вя]гих”* (472), *“нига сія подъ заглавіем Житія Праведныхъ святихъ”* (473).

В покрайніх записах зустрічається збірка проповідей полемічного характеру **“Ключ розуміння” Йоаникія Галятовського**: *“Сія книга названна Ключъ премудрости или Разумѣнія”* (82), *“Сія книга глаголемая Ключ разумѣнія албо Казаня на праздники господнія”* (85), *“Сію Книгу названую Ключъ купил”* (87), *“Сію Книгу Ключъ проповѣданя”* (89), *“Сію книгу глаголемую Ключъ рабъ”* (93), *“Сію книгу рекомую Ключ”* (94).

Інколи в маргінесах згадуються інші твори Йоаникія Галятовського, а саме **“Грѣхи rozmaитіи”** *“Книга глаголемая Грѣхи rozmaитии вкратцѣ написаніе раба божого”* (85) і трактат **“Месія правдивий”** *“Сія книга глаголемая Месія”* (96), *“Сія Книга г[лаго]лемая Месія правдивий”* (98).

До світських книг належать словники, зокрема для маргінальних записів використовується **“Лексикон славенороскій” Памва Беринди**, який містить близько 7 тисяч слів тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням їх українською літературною мовою початку XVII століття. Такі книги містили не тільки дарчі та власницькі маргінеси, а й численні лексикографічні доповнення, наприклад: *“Арба гурсикос и татарское слово значитъ тслѣгу или кибитку на двухъ или четырехъ колесахъ въ коихъ... кочевыхъ народовъ”* (61a).

Також покрайні записи з назвою видання вживаються у **“Граматиці слов'янській” Мелетія Смотрицького**, один із найвидатніших праць, підручник

церковнослов'янської мови: “Сия книга Граматика подарена...” (393), “Сия книга глаголемая Грамматика...” (393), “Продад сию Книгу Граматику...” (394).

В аналізованих маргінальних записах автори засвідчують вартість книги, оскільки вона представляла матеріальну цінність для тогочасної людини: “за таляръ” (220), “за золотих пять” (3), “дазь за ню золотих чегиредесят польских” (128), “за [30] зо[лотих] полских” (70), “на ярмариѣ осьньню ѿ 81 золотихъ червоними (7) золотих” (71), “за золотих чотирь десіать” (71), “куплена цѣною за рублеи 33” (72), “за злотых 20” (79).

Власники ставились до книг з пошаною та вірили у те, що книга несе знання та просвіту: “сию книгу Анфологїонъ, **благопотребную**, и **вели общепользную** дазь за отпущеніє грѣхов” (13), “сию книгу **душопользную**” (78), “Сїю **душопользную** книгу глаголемую Бесѣды на Посланїа с[вя]т[о]го Ап[о]ст[о]ла Павла” (212), “Молю васъ братіє оусердно чтѣт сїю книгу зѣло **душопользную**” (213).

У деяких маргінесах автори використовують оцінні та образні лексичні засоби, наприклад: “Сія святое и **боголепноє** евангиліє принадлежитъ” (118), “Сїю **божественую** книгу Ев[ан]г[е]ліє называемое Вилненское” (120), “Даю сїю **богодухновеную** книгу Евангїє на престолное” (124), “Сия книга глаголемая Толковое Євангелїа ... сию **богодухновенную** книгу” (166).

Отже, розглянувши маргіналії на кириличних стародруках, зазначаємо, що значна частина книг є виключно богослужбовими, це видання Святого Письма, богословські праці та молитовники. Видання граматик та словників є поодичними працями. Атрибутивна характеристика книг указує на те, що люди ставилися з пошаною, наголошували на її релігійній та культурній значущості.

2.3 Лексика на позначення часу й простору

Маргінальні записи є надзвичайно корисною культурною пам'яткою, оскільки містить багато інформації, що стосується перебування та міграції кириличних стародруків, момент дарування книги до храму, найменування міст та

сіл у яких відбувалися покупка чи продаж тощо. Своє географічне розташування автори записів конкретизували вказівкою на власну парафію та храму, що, як стверджує В. Фрис, свідчить про “парафіяльну ідентичність” і належить до типового явища домодерного соціуму. [44] На це вказує локалізація церкви до якої вкладали книгу: “до храму Ч[е]стнаго и славнаго Пр[о]рока Прѣдотечи и Крестителя Іоанна у Гадячом” (280), “до Храму С[вя]таго Вел[ико]м[у]ч[е]н[ика] Х[ристо]ва Диомитрия в Бѣлашицах” (285), “къ храму Св[я]тия Живоначалния Троици въ градъ Барышеви” (345), “до храму С[вя]зого Архистратиға Михаила в селѣ Бѣлуи Горльци” (358), “до церкви б[о]жеи Рождества Прес[вя]тыя Б[огороди]ца в Богацѣ” (359), “надалѣ храму всечестнаго Рождества Пр[е]с[вя]той Б[огороди]ци въчними часи во градъ Лѣщинъ” (361), “до храму Святого Николая до Курманов” (368).

У маргінальних текстах часто йдеться про Михайлівський Золотоверхий монастир, що знаходиться в м. Києві та є пам’яткою архітектури XII століття: “къ Храму С[вят]о[го] Архистратіа Михаила ц[е]ркве Золотоверхой в Кіевѣ” (116), “до храму и до престола С[вя]таго Архистратиға Михаила” (117), “Изъ числа книгъ Библіотеки Кієво-Михайловскаго Монастиря” (132), “даровал ей до обители до церкви С[вя]той М[и]х[айла] Золотоверхой” (200), “въ въчную памят даруетъ Монастирю Михайловскому церкви Золотоверхое над Кіевомъ” (21)5. Нерідко згадується і Києво-Печерська Лавра, що є одним із найбільших християнських центрів-святинь України. Як печерський монастир був заснований у 1051 році. “куплена в манастирі Печерском Кієвском” (5), “былъ в Печерскимъ монастыре Астраханского Успенскаго собора” (40), “до обители С[вя]той Троици болници Печерской” (43), “Поступилъ къ церкви Киевопечерской” (256).

У покрайніх записах також мова йде і про Софіївський чоловічий монастир XVII—XVIII століття: “Дарована в С(вя)то Софіи сот” (241), “Сія книга ест власная М(о)н(а)ст(и)ра С(вя)то Софійского Митрополитанского Кієвского” (82), “Сія книга принадлежитъ къ Собору Старокиєво Софійского.” (325). Крім вищевказаних монастирів ще як об’єктів покладання книг було безліч

різноманітних соборів, монастирів та храмів, наприклад: “досталося М[о]н[а]ст[и]ру Св[я]того Николы Пустынного Киевского” (108), “предал єи до храму С[вя]т[о]го рожества Г[оспод]а Б[о]га и Сп[а]са нашего. ” (109), “до храму С[вя]того Покров Пренас[вя]теишой дѣви Б[огоро]д(и)ци Вызvoleбную от огню от Москал єй” (275), “До храму Рождества Пр[с]с[вя]гой Б[огороди]и” 300, “наданая на церкву Святоскреселскѣ Дивицкую” (343), “в село Креничи до церкви Покрова Пресв[я]тія Б[огороди]ци дана” (263).

Автори записів вказували у якому місті відбувалося купівля книги: “в мѣстѣ Старом Ярошевѣ” (109), “до села Модрина” (279), “в село Дмитренка” (290), “во градѣ Тарасѣцѣ” (294), “веси Куманова” (298), “до села Рачина” (300), “куплена во Градѣ Владимирѣ” (304), “купивѣ в градѣ в Новой Синявѣ” (348), “в мѣста Броварахѣ” (353).

Обов’язковим елементом в маргіналіях є вказівка на час запису. Тому до окремої лексико-семантичної групи належать іменники на позначення назв місяців: “року [1661] М[і]с[я]ца **Августа** [9] дня” (108), “року б[о]жєго АХІ [1610]” (109), “року 1634 м[іся]ца **мая** [2] ” (278), “Року божия 1730 м[іся]ця **Февруария** дня 15” (287), “(1710) **Іюня** 11” (291), “М[іся]ця, в рунѣ лѣто 4е 1835го Года **феврал**” (344), “мѣ[сяця] **септеврия** дня” (352), “**ноевра** дня [14]” (298), “лѣто сот Рождества Х[ристо]ва тысяча шестсот дѣвятдѣсятоє, “м[іся]ця **Августа**” (313), “Год **ноября** въ д[е]нь великий” (320), “ [1703] г[од] “**ноембрия** м[ес]іца въ [28] д[е]нь (320), “Году **марѣта** к [20] дня” (324), “року Б[о]жєго тисеча шестѣсотѣ семдѣсятѣ пятого м[іся]ца **Септеврїя** дня [25]” (248).

Подекуди автори записів демонструють обізнаність у політичних подіях. Наприклад: “при держави кого: за панування Кроля Полско[го] Зигмонта третєго, и за державцы Его М[и]л[ости]: Княжати Радивиля” (109), “Г[о]с[у]д[а]ря и Царя Великаго князя Михаила Федоровича всея Русий и при Свстееіісм патрнархѣ Феларите Никитиче московскаи всея Руси и при єпискупе Арсене сузлалском” (276), “за царствованія же Государя императора Феодора Алексѣевича при митрополитѣ архимандритѣ Інокентіи Гезіолѣ”

(344), *“При держави благочестивого Господина (?) Цара и великого князя Алексия Михайловича всея великоя и малой России Самодержца”* (248), *“за державнихъ ихъ Моціовъ Халлевскихъ”* (286).

Отже, обов'язковими елементами у маргінальних записах було використання часово-просторових понять. Маргіналії є актовими записами, що передбачають використання вказівки, по-перше, на час, коли було створено запис, по-друге, на місто, де купили книгу та, по-третє, до якої церкви було покладено стародрук.

2.4 Особливості лексичного позначення мотивів дарування

Найчастіше записи у кириличних стародруках створювалися з приводу купівлі книги, передачі її до церкви. Цікавим є позначення передачі книги у власність церкві. Наприклад, *“надал”* (85), *“зостаєтсѣя книга”* (86), *“далем сию книгу”* (91), *“предалси до храму”* (109), *“придал си до храму”* (110), *“отдалем до церкви”* (130), *“дарова”* (134), *“отмѣнилъ книгу”* (152).

Варто звернути увагу на мотив дарування та покладання книги до храму. Основним мотивом покладання кириличних стародруків до храму становить мотив відпущення своїх гріхів та своїх родичів, причому це стосується не тільки живих, а й померлих: *“За отпущение грѣхов купил”* (9), *“за отпущение грѣхов родича своего небожчика Матѣфея и матки своєю Марин”* (45), *“за отпущение грѣховъ своих”* (91), *“купилъ рабъ божий Петру и своєю жѣною на имя Настасєю за своє сторова и за отпущеніє грѣховъ своихъ и за прѣставшихся родичовъ своихъ”* (95), *“за отпущение грѣхов своих, и дѣтей и крѣвных своих”* (116), *“ради оставленя грѣхов своих”* (119), *“за отпущеніє грѣховъ своих”* (130).

У деяких записах додавалися прохання щодо здоров'я та душевного покою: *“за здоровіє и отпущенія грѣховъ своих”* (131), *“за здоровіє і за спасеніє и за отпущеніє грѣхов своихъ”* (132), *“за своє душевное спасеніє и телесное здравие и*

за душу представшихся родителей” (159), “за доброе здоровье свое и за грехов отпущение” (163).

Показовим мотивом дарування книги є мотив поминавання своїх близьких родичів, оскільки зв'язок з родом та родовою пам'яттю свідчить про ціннісні орієнтири тогочасного суспільства: “такъ и родичовъ моихъ зѣишихъ с того свѣта прислужьбныхъ Божихъ набожѣне **поминати** вѣчными часы Амин.” (31), “**по своихъ родителей на вѣчное поминание** во вѣки не подвижно” (236), “вѣрою и тщианіемъ ради своего себѣ спасеніе и **родителей поменовенія**” (240), “**во помяновение родителей** своихъ Антонія і Ирины і ихъ сродниковъ” (256), “за свою душу на **поминание**” (117), “**въ память себѣ и родителейъ своимъ**” (134), “за опущеніе грѣховъ своихъ и **славной памяти небожчика** отца своего Алексея и матери Матрони” (135).

Обов'язковим структурним елементом у вкладних записах є пересторога можливому крадієві. Такі погрози розташовуються головним чином у кінці запису та фактично виконували функцію юридичного закріплення угоди: “а хто бы мѣлъ отняти от того Храму святого, таковой да боудѣтъ проклятъ Святимы отцииже в Никеи 318. Анафѣма, Маранава...” (156), “А щобъ на свой пожитокъ бернути мѣлъ нехай будѣтъ таковой проклят. Анафѣма і араманафа” (157), “аби вное никто не важился, такъ с духовного стану, яко изъ свѣтскаго, от того божественного Престола втдаляти, и на свой пожитокъ вборочати, под кляткою Святыхъ втець триста и всмнадесять во Никѣѣ: а хто би упорный важился якимъ же колвекъ способомъ, от того божественного Престола втдалити, таковой да будѣтъ проклят Анафѣма, и маранафта” (157), “таковой да будѣтъ проклят анафѣма святыми втцами триста всмъ на дѣсятъиже в Никеи аминь” (160), “А хто бы мѣлъ еи отдалити отъ того дому божого то будѣтъ проклят Анафѣма в нинишнемъ и будущеѣ вѣцѣхъ предъ нелицемѣрнымъ судиєю маемся справити предъ судиєю Божию, коли придетъ судити живыхъ и мертвыхъ” (163).

Схожі усталені форми перестороги використовувались не лише в маргінальних записах, а й в інших староукраїнських юридичних документах. Так

28

наприклад, у дарчій грамоті XVI століття особа Юрій Болкович передає землю та торгову клітку церкві та застерігає можливого крадія такою фінальною формулою з погрозою: *“А кто w(t)иметь w(t) церкви святого никола судитисА со мною передъ бгмь. когда придетъ праведный судий. хотАсудити живымъ и мртвымъ”* [34]. Отже, покрайні записи створювались і з метою передачі або дарування стародруків до храмів, найчастіше для відпущення своїх гріхів та для поминання душ померлих родичів. Такі мотиви пов'язані з культурною свідомістю староукраїнської людини.

Висновки

Найчастіше маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV — XVII століття є вкладними, власницькими та дарчими записами. Переважна більшість книг була церковно-літургійного вжитку, відповідно найбільшу групу становлять назви осіб, пов'язані з церковним життям. Важливого значення набуває родова, соціальна, релігійна ідентифікація староукраїнської людини.

РОЗДІЛ 3

ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК СКЛАДНИК МОВИ МАРГІНАЛІЙ

Записи виконували юридичну функцію, оскільки засвідчували право власності на стародрук. Основними елементами вкладних записів є імена учасників купівлі-продажу, назва книжки, зазначення місця, часу, ціни. На прикладі запису з Євангеліє (169) розглянемо найбільш уживану формулу:

1. Традиційно запис розпочинається з вшануванням Святої Трійці: *Во імя ѿца, и С[и]на, и с[вя]того Д[у]ха.*

2. Найменування книги, щодо якої укладається угода. *сію книгу г[лаго]лємую Є[ван]геліє напрестолное.*

3. Називання особи та всіх причетних до покладання книги. *купилъ рабъ б[о]жій Деміянъ Гавриленъко Дѣденко из жоною своєю Євдокією из чадами своими. то ест из синомъ старшим Василієм и вторим Ілією, из третим сином Стефаном, и проч:*

4. Ціна книги. *и далъ за сію книгу, зол[отих] шєстдєсят польской монєти*

5. Назва церкви, до якої покладають книгу: *и даю єи до ц[е]ркви с[вя]той до храму Соборъ с[вя]тихъ Архистраіит Михаила и Гаврііла*

6. Місто, у якому відбувається угода. *в селъ Терешовцах*

7. За чиїм правлінням складався акт. *в державѣ ясноосвєченого его м[и]л[ости] Пана Адама Синявского каштеляна краковского Гетмана великого коронного.*

8. Мотив покладання: *за ѿпущєніє грѣхов своихъ и за упоминания сродниковъ своихъ*

9. Застереження можливого крадієві: *А хто бы мѣлъ през декрет мои учинити и сію книгу ѿ дѣтей моих яким колвекъ способомъ сотняти и ѿдалили, з таковым пред нелѣнѣмѣрним Судією судъ мѣти, и да проклят будетъ Анафема и Аранафа, Амынь.*

10. Дата угоди: Року [1721], М[і]с[я]ця Іуніа, [29].

З маргінальних текстів ми бачимо, що релігійні символи та образи займали важливе місце у житті тогочасної людини. Особливості вербалізації староукраїнської мовної картини світу насамперед пов'язана з релігійними складниками. Характерним є те, що на початку маргіналій автори використовують вступну частину з молитов: “Во имя отца і с[и]на и С[вя]того Д[у]ха Аминь” (174), “Во имя отца и с[и]на і святого Духа Аминь.” (175), “Во имя отца и с[и]на и святого Д[у]ха Амин.” (181), “Во имя отца и сына и с[вя]того Д[у]ха Аминь.” (184), “Во имя отца и сына і с[вя]того Духа Аминь” (197), “Во имя отца и с[и]на и С[вя]того духа Аминь” (200).

Такий вираз можна назвати догматичним виразом єдиносущності Трійці, оскільки християни вірять, що Бог єдиний, але в трьох особах. Фразеологічний вислів, що походить з молитви освячує всяке людське починання та відкриває розум до прийняття Слова Божого.

Варіантним штампованим висловом, яким починаються частина маргінальних записів, є: “Изволєнієм отца и поспѣшенієм с[вя]т[о]го д[у]ха, и совершенієм с[и]на Б[о]жїа купили сию книгу” (159), “Изволєніємъ отца, и поспѣшеніємъ Спаса, и совершенієм Святого Духа.” (168), “Во имя отца і сына і Святого Духа Аминь. Изволєніємъ отца і поспѣшенієм сына и совершеніємъ Святого Духа Аминь” (190).

Особливу цінність в покрайніх записах кириличних стародруків має вербалізація Бога. Бог постає перед людиною як головний об'єкт віри та поклоніння. У маргінальних текстах номінації Бога постають як однокомпонентними лекемами Бог, Ісус, Господь, так і двокомпонентними одиницями Господь Бог, Ісус Христос, Син Божий.

“нашим Ісусом Хрисюм” (11), “Спаси Господи” (14), “не забывайте Г[о]с[под]а Бога” (19), “Господь свыше называетъ” (100), “Господи благослови писати учитися” (108), “Повинні есмо за него господа бога” (113), “нехай Господу Богоу на хвалоу” (163), “нашего Ісус Ј Хр[и]ста” (199), “Спаси нас С[и]ну Божїй” (139).

Дослідниця А. Куза складені найменування Бога відносить до релігійних фразеологічних одиниць та визначає їх як сталі словосполучення, які називають Божественну особу, людину, предмет, явище, апелюючи до біблійного тексту або, зважаючи на релігійну свідомість, підкреслюють через біблійний образ певну особливість особи та її риси. [18] У маргіналах зустрічаємо такі номінативні фразеологічні одиниці Бога: **Бог вседержитель, Владика Бог, Христос Спаситель, Всесильний Бог**: “по ласце **б[о]га вседержителя** во троици **С[вя]той славимаго**” (170), “**Владико Божє С[вя]тии ... упокиви нас...**” (390), “Твоей шт наивыишаго **Вл[ады]ки Господа н[а]шего Иисуса** да будет со всѣми Вами поспѣшествующъ во всѣхъ бл[а]гихъ во вся дни живота Вашего в здравіи и душеспасительном пребываніи на многіе лѣта.” (264), “нехай будет **Хр[ист]ом Спасителсм**” (34), “Милостію Божою и помощію Всесилнаго Бога в Троицы славимаго” (366).

Т. Вільчинська звертає увагу на те, що концепт “Бог” передусім мислиться як позитивно маркований образ [5], це можна побачити з маргінальних текстів: “а со мною разсудится на втором судѣ пред **м[и]л[о]стївым Б[о]гом**” (7), “С таковым буду суд имѣти пре[д] **м[и]л[о]стивым б[о]гом**” (28), “суд будет имѣти пред **м[и]л[о]стивым Б[о]гом**” (433).

Оскільки Бог як “верховна сутність, наділена вищим розумом, абсолютною досконалістю, всемогутністю, яка створила світ і керує ним” може як оберігати, допомагати людині, так і карати. В маргінальних записах ми бачимо ще один фразеологічний образ Бога в ролі судді. “сию книгу вѣступилєи ї тому **судия Б[о]гъ**” (266), “и воздасть ему г[о]с[по]дъ **страшный онъ и необикновенный судіа** на ономъ всенародной позорищи противу дѣл его” (240), “суд мѣти прѣд **нѣлицемірным судисю**” (15), “прѣд **страшным судиѣю**” (19), “Пред **справедливимъ Судією** на грозном и страшномъ трибуналѣ” (45), “...суд мѣти пред **страсишным и нелицетѣрным судисю**” (71), “Пред **нелѣцетѣрным судисю**” (180), “Пред **нелицетѣрным содією**” (181), “то буду з ним суд мѣти пред **судією, нелицетѣрнімъ, которій судія справедливій** воздасть комуждо подѣлом его: Аминѣ.” (276). Така конотація є цілком властивою лексемі “Бог”,

оскільки для тогочасної людини був страх втратити Божу прихильність та бути покараним. Додаткові означальні лексеми вказують нам на те, що суспільство Бога вважало чесним, справедливим, дехто боявся його люті, тому не хотіли йти проти Божих заповідей.

Цікавим є запис у якому на позначення Бога використовується лексема *избавитель* — (про Христа) *Збавитель*, *Спаситель* [36], наприклад: “*то будєть на страином Судѣ судитєся прєд самимъ **избавителемъ** нашимъ ведлугъ запису во имя отца и сина и Святаго Духа нинѣ и присно и во вѣки вѣков Амѣнь*” (257).

Обов’язком елементом у маргінальних записах було застереження можливому крадаєві книги, така структурна частина здебільшого знаходиться в кінці маргіналія. У таких пересторогах насамперед використовується сакральна лексика, бо релігійне світосприйняття тісно пов’язане з тогочасним життям українців. Фразеологічним є вислів, *анафема маранафа*, що походить з давньогрецької *anathema maranatha* та є формулою церковного прокляття та відлучення від церкви. Перекладається як “хай буде проклятий”. Початковим значенням слова *анатема* є спокутна жертва. “*а хто би мѣлъ рекомую Ирмолой ѿдалити ѿ церкви бутятицкой да будєт проклят **Анафема і анаранафа** і буду суд із нимъ мѣти на второмъ Пришєствїѣ Христовим. Аминь.*” (233), “*а хтоби сїю книгу глаголемую Служєбник хотѣлъ ѿдалити ѿ церкви Святого Пророка: нѣхай будєт проклят **анафєма і мєнарафа***” (370), “*возмєть јзли украдєт да будєть нынѣшии ѣ будующимъ **проклятъ Анафєма***” (406), “*да будєт **проклят наафтєма** Аминь.*” (440).

Окремо в погрозах згадується біблійний фразеологічний вираз, що стосується Другого Пришєстя Ісуса Христа. Ніхто не знає коли це відбудеться, тому вислів “друге пришєстя” означає «невідомо коли, вічно». “*а хто би мѣлъ рекомую Ирмолой ѿдалити ѿ церкви бутятицкой да будєт проклят Анафєма і анаранафа і буду суд із нимъ мѣти на **второмъ Пришєствїѣ Христовим. Аминь***” (233), “*да будєть проклятъ Анафєма и со мною разсудитєся на **фтором и нелицєтворном пришєствїи Христовѣ** Аминь*” (361), *тотъ церковнѣ грабитель разсудитца со мною на **Страином втором Хр[и]стове Пришєствї.*** (236).

Цікавим є запис, у якому під нечистію мається на увазі свиня: “*А хто бы мѣлъ еи оукрасти то буде таки свинѣ пасти.*” На думку дослідників, співвідношення свині з чортом може бути як із прямими асоціами того, що свиня — це зовні брудна тварина, так і з тим, що у Старому Заповіті свиня належить до “нечистих” тварин.[35]

Поодинокі зустрічаються в маргінальних записах фразеологічний вираз на позначення церкви як божого дому, оскільки під цим образом представлена “земна” сторона Бога: “*А хто бы мѣл еи ѿдалити ѿтъ того дому божого*” (163), “*в потребах домоу б[о]жого.*” (113).

Наскрізним постає метафоричний образ богослужбової книги як дару Божого. О. Курганова вказує на те, що образ книги як вдячного подарунка Богу в часи бароко відображає шанобливе ставлення людини до Бога. Книга в такому контексті постає як дар Божий: “*Сіе царственнос и Священное І[су]са Х[рист]а Ев[ангеліе] на престолное зовѣм готовое своим власным коштом купивши и оправил давши на вѣчное б[о]гомоліе*” (116). Така метафора була продуктивним текстотвірним засобом в маргінальних записах доби Бароко.

Наведені записи вказують на обізнаність авторів записів з Біблією, що вказує на високий рівень освіченості староукраїнської людини.

ВИСНОВКИ

Маргіналії є важливою пам'яткою нашої культури, історії та історії української мови.

Рукописні записи на берегах сторінок стародруків містили найрізноманітніші відомості. Найчастіше вони створювались із купівлею книги, передачею її до церкви за відпущення гріхів та поминання рідних. Подекуди натрапляємо і на фіксацію природних катаклізмів чи погодних явищ, вкраплення моралізаторського характеру.

Переважна кількість аналізованих маргінальних записів є дарчими, вкладними та власницькими записами. Такі записи створювалися за певною схемою, а саме фразеологічний зачин, титулування офіційних осіб, назва книги та до якої церкви покладається, датування та пересторога можливого крадієві книги. Такі записи хоч не повторювались буквально, однак в їх основі лежать певні зразки, яких дотримувалися переписувачі.

Маргіналії містять інформацію про власників та дарувальників книг. Одним із основних елементів була самоідентифікація. Відповідно лексика на позначення назв осіб чітко вказує на регламентованість її відносин з Богом, так і з представниками влади. Цінним для староукраїнської людини є зв'язок своїм родом, сім'єю, іменем що означений номінаціями спорідненості та позначенням мотивів дарування книги.

Крім номінацій осіб, у маргінальних записах кириличних стародруків виділяємо такі лексико-семантичні групи, як найменування книг, мотиви їх дарування, погрози та часово-просторові поняття. Одним із центральних образів у покрайніх записах є Бог, оскільки присутність Бога в текстах слугує гарантією легітимності й непорушності укладеного договору. Проаналізувавши маргінальні записи, ми бачимо, що в текстах досить поширені фразеологічні одиниці релігійного змісту. Одним із найбільш поширених є фразеологічні одиниці з семантичним центром *Бог*.

Маргінальні записи є вагомою пам'яткою для вивчення свідомості та світогляду староукраїнської людини, а лексика, уживана в маргіналіях, є важливим фрагментом староукраїнської мовної картини світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Апанович Е. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI — XVIII в. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела: Сб. науч. тр. Ленинград, 1977. С. 22—52.
2. Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги, Москва, Наука, 1976. С. 70—86.
3. Бондар Н. Маргіналії київського видання Молитвослова 1742 року як джерело до генеалогії роду Борозн // Українська біографістика. 2008. Вип. 4. С. 82—97.
4. Вербовий М. В. До питання походження псевдослов'янizmів українських покрайніх записів, зібраних І. Панькевичем // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: зб. наук. праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю заснування кафедри української словесності у Львівському університеті у Львів, 23–24 жовтня 1998 р. Львів: Світ, 1999. Ч. 2. С. 247—253.
5. Вільчинська Т. П. Конотованість сакрального концепту „Бог” у мовній картині світу українців // Мовознавчий вісник: збірник наукових праць / ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2010. Вип. 11. С. 254—257.
6. Войцехівська І., Дмитрієнко М. Маргіналістика // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2008. С. 350—358.
7. Денисюк В. Назви посадових осіб у діловій документації XIV — XVI ст.[Електронний ресурс] // Філологічний часопис. 2017. Вип. 1. С. 23 — 31.
8. Довга Л. М. Знання як цінність у дискурсі українських церковних інтелектуалів другої половини XVII століття // Київська академія. No 10. 2012. С. 70—90.
9. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ — Львів: Видавництво «Свічадо», 2012. 343 с.

10. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури//Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. С. 478-479.
11. Заболотна Н. В. Діяльність церковних братств в Україні середини XVIII —першої половини XIX ст. за матеріалами покрайніх записів на кириличних стародруках [Електронний ресурс] // Бібліотечний вісник. 2011. № 3. С. 42—51.
12. Заболотна Н. В. Маргіналії та видавничі оправи стародруків — додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. П. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 249—258.
13. Заболотна Н. В. Образ власниці й дарувальниці кириличної книжки в Україні XVIII ст. за даними покрайніх записів [Електронний ресурс] // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 61—72. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003175>.
14. Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів: Вища шк., 1989. С. 141—173.
15. Історія української мови. Лексика і фразеологія: [монографія] / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова [та ін.]/АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, Наук. думка, 1983. 742 с.
16. Історія української мови. Морфологія : [монографія] / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова [та ін.]; АН УРСР, Ордена Труд. Червон. Прапора Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.
17. Качур І. Маргінальні записи як джерело дослідження історії читацтва Західної України XVIII-XIX ст. // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2008, № 1. С. 3-25.
18. Куза А. Релігійна фразеологія як вияв богоприсутності в сучасній українській публіцистиці (на прикладі творів Євгена Сверстюка) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012, Вип. 57. С. 125-135.
19. Крекотень В. І. Українська поезія кінець XVI — середина XVII ст. упорядники Колосова В. П., Крекотень В. І., Сулима М. М. Київ. “Наукова

думка”. 1992. [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto.html>.

20. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI — XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 213 с.

21. Кудрявцев С. А. Маргиналии в кириллической книжности XVI-XVII вв. // Уральский сборник. История. Культура. Религия. Екатеринбург, 2005. [Вып. 6]. С. 60-74.

22. Курганова О. Ю. Метафоричний образ богослужбової книги в українській книжковій культурі доби Бароко [Електронний ресурс] // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 23. 2019. С. 103—116. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2019_23_9.

23. Літературознавчий словник-довідник за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К.: ВЦ «Академія», 2007.

24. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII століття // Культура слова. Київ, 1996. Вип. 46—47. С. 3—12.

25. Матушек О. Ю. Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2012. No 994. Сер.: Філологія. Вип. 64. С. 213—220.

26. Медвідь Н. С. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII—XVIII ст. // Наукові записки НДУ імені М. Гоголя. Філологічні науки. 2013. Книга 2. С. 98—101.

27. Медвідь Н. С. Народнорозмовна лексика в мові українських ділових документів XVII — XVIII століть // Дивослово. Київ, 2015. С. 42—44.

28. Огієнко, І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с, с.97

29. Павленко Л. Мовні особливості староукраїнських маргіналій (на матеріалі волинських стародруків) // Проблеми славістики. 2004. No3—4. С. 267—271.

30. Паламарчук Л. С. Словник української мови (СУМ) // Українська мова: енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; ред. В. М. Русанівський [та ін.]. Київ. Українська енциклопедія, 2000.
31. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Науковий збірник т-ва «Просвіта». Ужгород, 1929. Річник VI. С. 129 —196.
32. Передрієнко В. А. Взаємодія книжного і народного мовлення у староукраїнському діловому стилі другої половини XVII–XVIII ст. // Магістеріум. Вип. 43. Мовознавчі студії, упоряд.: Лучик В. В. 2011. С. 64—69.
33. Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1700 до конца августа 1722 года. Львов, Ч. 1. 1887. 329 с.
34. Пешак М. М. Стиль ділових документів в 14 ст. Київ, 1979. 267 с.;
35. Райкен Л., Уилхойт Д., Лонгман Т. Словарь библейских образов Перекладач: Скороходов Б. А. (Aaron's rod – Spot), Рыбаков О. А. (Springs of water – Zion) Видавництво: СПб: Библия для всех, 2005. 1424 с.
36. Релігієзнавчий словник / НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства; ред.: А. Колодний, Б. Лобовик. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
37. Словник української мови. Т. 6; за ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1975. 832 с.
38. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. // відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994.
39. Сидоров А. И. Маргиналии на полях рукописей с трудами по истории: культура текста и практики чтения в Западной Европе IX — XIII вв. // Средние века. Вып. 75. 2014. С. 214—244.
40. Смирнова М. С Релігійна складова мовної картини світу // Науковий вісник Чернівецького університету : Германська філологія. 2014. Вип. 692—693. С. 250—254.
41. Титов Ф. Типографія Кієво-Печерской Лавры. Историческій очерк. (1606–161–1721). Киев: Тип. Кієво-Печерской Успенско Лавры, 1918. 546 с.

42. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1965. 164 с.
43. Франко І. Кінцеві записки в староруських рукописах. // Записки товариства імені Шевченка / Під ред. Михайла Грушевського. Т. LXXIV. Львів, 1906. С. 145–149.
44. Фрис В. Покрайні записи XVI — XVIII ст. астрономічного характеру та астрономічні таблиці у кириличних рукописних кодексах та стародруках // Українське небо: студії над історією астрономії в Україні. Зб. Наукових праць за ред. Олега Петрука, Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. С. 670—680.
45. Фрис В. «Голоси знизу» (огляд покрайніх записів XVI – XVIII ст. на кириличних стародруках). // Академія № 12, НаУКМА, 2014 – 2015. С. 110—119.
46. Христенюк В. Ф. Лексичні та граматичні риси мови грамот XIV — XV ст. // Волинь філологічна: текст і контекст. Луцьк, 2013. С. 322—330.
47. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). К., 1961.;
48. Ціборовська-Римарович І. Маргінальні записи стародруків із книгозбірень католицьких монастирів XIV–XVIII на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2010. Вип. 28. С. 266—287.
49. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2005. 334
50. Штанденко У. Фразеологічні конструкції в староукраїнській пам'ятці «Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.» // Історико-філологічний зб. З регіональних проблем. Волинь, 2015. Вип. 25. С. 116—120.

Анотація

Гречко А. В. Лексика і фразеологія в українських маргіналіях

Важливе місце для вивчення історії української мови займають маргінальні записи. Метою дипломної роботи є вивчити семантичні особливості лексики та фразеології в маргіналіях кириличного шрифту. Отже, об'єктом дослідження є лексика та фразеологія, а предметом дослідження є їх семантичні і функційні особливості. В дипломній роботі було розглянуто теоретичні засади лексико-семантичної системи маргіналій. Перш за все було проаналізовано найменування осіб та їх ідентифікацію, образ книги в маргіналіях та її атрибутивну характеристику, крім того було з'ясовано часово-просторові лексеми та мотиви дарування. Було виявлено фразеологічні вислови, які пов'язані з релігійною свідомістю тогочасної людини.

Ключові слова: маргіналії, мова староукраїнських пам'яток, людина та її ідентифікація, книга як об'єкт дарування, вкладення книжок, образ Бога в маргіналіях, релігійний світогляд, сакральна фразеологія.

Grechko A. Vocabulary and phraseology in Ukrainian marginalia

An important place for the study of the history of the Ukrainian language is occupied by marginal records. The aim of the thesis is to study the semantic features of vocabulary and phraseology in the marginalia of the Cyrillic script. So, the object of research is vocabulary and phraseology, and the subject of research is their semantic and functional features. The thesis examined the theoretical foundations of the lexical-semantic system of marginalia. First of all, the names of persons and their identification, the image of the book in the margins and its attributive characteristics were analyzed, in addition, time-space lexemes and verb forms were clarified. Phraseological expressions were discovered that are related to the religious consciousness of the people of that time.

Key words: marginalia, the language of ancient Ukrainian monuments, a person and his identification, a book as an object of gifting, nesting books, the image of God in the marginalia, religious worldview, sacred phraseology.